

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ОВСІНСЬКИЙ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94 (438) "17"

**ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО В ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ РЕЧІ
ПОСПОЛИТОЇ У XVIII ст.**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

ЛЬВІВ - 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник доктор історичних наук, професор

Крикун Микола Григорович,

Львівський національний університет

імені Івана Франка,

професор кафедри історії слов'янських країн

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Пірко Василь Олексійович,

Донецький національний університет,

завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії

кандидат історичних наук

Вінниченко Олексій Олександрович,

Львівський національний університет

імені Івана Франка,

доцент кафедри давньої історії України та архівознавства

Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Захист відбудеться 31 березня 2005 р. о 15⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 337.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. М. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий 28 лютого 2005 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради,

доктор історичних наук

Сухий О.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах розвитку демократичних процесів в країнах Центрально-Східної Європи було зламано чимало існуючих стереотипів, переосмислено багато подій та явищ їхньої історії. Однак за нових можливостей, що відкрилися перед дослідниками, зменшилася зацікавленість українських та польських істориків соціально-економічною та аграрною проблематикою Речі Посполитої XVIII ст. Відтак, основним "кістяком" у сфері вивчення аграрних відносин цього періоду й надалі залишаються дослідження 50-60-х років XX ст. з притаманним їм часові посиленням акцентом на соціальні протиріччя, але і таких робіт в українській історичній науці недостатньо.

На українських землях, що у XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої, зокрема у Подільському воєводстві, панівною формою господарювання був фільварок – основний продукційний верстат шляхетського і магнатського господарства. За схемами, визначеними на початку XX ст. фундаторами соціально-економічного напрямку історії Польщі, на прикладі маєтків декількох подільських магнатів дослідниками створювалася інтегральна, середньостатистична (й частково ідеалізована) картина функціонування магнатського господарства. В дійсності ж рівень господарювання та, іноді, й галузеве спрямування того чи іншого фільваркового господарства, відомості про яке досліджувалися, були різними. На сьогодні перегляду й свіжого погляду на проблему потребують основні аспекти продуктивного циклу фільварку, взаємовплив основних форм ренти, соціальні відносини між панським двором та підданими селянами.

Дана кандидатська дисертація являє собою дослідження фільваркового господарства в окремо взятому маєтковому комплексі Подільського воєводства XVIII ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно науково-дослідної теми "Історичні зв'язки зарубіжних слов'янських народів з Україною" та програм і наукових планів кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мета дисертаційного дослідження та основні завдання роботи визначені з урахуванням актуальності обраної теми та ступеня її наукової розробки. Мета дослідження полягає у якомога повнішому висвітленні на прикладі магнатського комплексу Жевуських, розташованого на території окресленого регіону, картини функціонування фільваркового господарства, динаміки розвитку основних його галузей (зернового господарства і тваринництва). **Завданнями** дисертації є дослідження:

- етапів формування маєткового комплексу Жевуських у Подільському воєводстві XVIII ст. на тлі чинників, що сприяли поширенню фільваркової системи господарювання на Правобережній Україні з початку цього століття;

- характерних рис та особливостей адміністративної піраміди фільваркового господарства, кола обов'язків та прав, матеріального становища основних її ланок;
- взаємовпливів основних форм феодальної ренти;
- пріоритетних галузей товарного виробництва подільського фільварку в XVIII ст.;
- продуктивного циклу зернового виробництва, його структури та основних шляхів реалізації збіжжя;
- стану фільваркового тваринництва та чинників, які перешкоджали його раціональному розвитку;
- місця і ролі (на прикладі основних галузей) внутрішнього та зовнішнього ринку в системі товарно-грошових відносин фільваркового господарства на Поділлі у XVIII ст.;
- причин перепрофілювання та переорієнтації фільваркового господарства у Подільському воєводстві з 70-х років XVIII ст.

Об'єктом дисертаційного дослідження є функціонування фільваркового господарства у Подільському воєводстві Речі Посполитої XVIII ст., **предметом** – організація, форми управління та основні галузі цього господарства, виробничий цикл, шляхи реалізації продукції та його товарність.

Нижньою хронологічною межею роботи є перша чверть XVIII ст. – час повернення на Поділля, після тривалого османського панування, шляхти й початків відродження нею зруйнованого фільваркового господарства краю. **Верхньою** – кінець 90-х років XVIII ст., як час переходу останніх подільських маєтків Жевуських до інших власників й припинення ведення ними господарської документації.

Географічно дослідження охоплює території Летичівського та Кам'янецького повітів Подільського воєводства XVIII ст. (південна частина сучасних Хмельницької та західна частина Вінницької областей України). Подільське воєводство у XVIII ст. межувало на півдні з Молдавським князівством, на півночі – з Волинським і частково Київським, на сході – з Брацлавським, на заході і північному заході – з Руським воєводствами Речі Посполитої.

Принадно дисертаційне дослідження торкається маєтків Жевуських у Волинському (Кременецький повіт), Руському (Ходорів, Роздол) та Белзькому (Сокаль) воєводствах. Через ці маєтки подільське зерно надходило на внутрішній та зовнішній ринки. Осередками збуту зерна на внутрішньому ринку фігурують Львів та Дрогобич. Вісленським річковим шляхом подільське збіжжя транспортувалося у Гданськ, звідки потрапляло на ринки Західної Європи.

Методологічною основою дисертації стали принципи історизму та наукової об'єктивності. Застосовано проблемно-історичний, типологічний, статистичний, аналітично-реконструктивний, порівняльний та інші методи.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що:

- на прикладі окремо взятого магнатського комплексу Речі Посполитої XVIII ст. вперше в українській історіографії відтворюється картина функціонування основних галузей фільваркового господарства в Подільському воєводстві, висвітлюється процес формування господарської структури такого комплексу;
- аналізується адміністративна піраміда фільваркового господарства та її дієвість;
- окреслюється коло проблем, пов'язаних із продуктивним циклом основних галузей фільваркового виробництва та шляхами реалізації продукції;
- переглядається, спростовується й по новому висвітлюється ряд застарілих на сьогодні тез історіографії.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані для написання науково-методичних посібників, при викладанні курсів історії країн Центрально-Східної Європи, для розробки спецкурсів з історії соціально-економічних відносин України у XVIII ст. у вищих навчальних закладах, у країнознавчих розробках.

Результати роботи апробовані на щорічних наукових конференціях викладачів та аспірантів Львівського національного університету імені Івана Франка (1999–2005).

В основу **структури дисертації** покладено проблемно-хронологічний принцип. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Обсяг основного тексту дисертації – 190 сторінок. Перелік джерел та літератури складає 417 найменувань. Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, хронологічні рамки дослідження, визначено об'єкт і предмет роботи, сформульовано методологічні принципи, визначено дослідницьку мету, наукову новизну та практичне значення дисертації.

Перший розділ "Джерела та література" містить аналіз джерел, які є підставою для характеристики функціонування фільваркового господарства у Подільському воєводстві Речі Посполитої XVIII ст., та стану вивчення проблеми дослідниками XIX–XX ст.

Література. Окремі праці історико-господарського спрямування, у яких йшлося про Подільське воєводство у XVIII ст., з'явилися у XIX ст. При аналізі господарського стану Барського староства М. Грушевський першим з українських істориків охарактеризував основні риси фільварково-панщинної системи господарювання на Поділлі¹.

---

¹ Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Репринтне видання. – Львів, 1996. – 625 с.

Лише наприкінці 20-х років ХХ ст. стаття О. Неселовського, присвячена проблемі наймитства на Поділлі у ХVІІІ ст., продовжила дослідження у цьому напрямку².

Грунтовно дослідила соціально-економічні відносини на Правобережній Україні ХVІІІ ст., зокрема, фільваркове господарство регіону, В. Маркіна. У її статтях 1958–1961 рр., порушувалися проблеми застосування найманої праці на фільварках, зв'язку цих фільварків з ринком, грошової та відробіткової ренти, розглядалося становище селянства. Підсумком цих досліджень стала монографія "Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХVІІІ века" (Київ, 1961).

Основним об'єктом дослідження В. Маркіної стали маєтки Потоцьких і Чарторийських (серед них 7 маєтків у Подільському воєводстві). Загалом дослідниця оглянула близько 200 фільварків Правобережної України, першою ввела в науковий обіг господарську документацію Жевуських з чотирьох їхніх подільських і одного волинського маєтку, однак використала її частково й принагідно.

На початковій стадії своєї дослідницької діяльності проблематикою фільваркового господарства на Поділлі ХVІІІ ст. займався М. Крикун. Його стаття (1965 р.), присвячена динаміці врожайності зернових культур у маєтках північної частини Подільського воєводства першої половини ХVІІІ ст., а також причинам, що перешкождали її підвищенню, стала першим кроком на шляху до ґрунтовних статистичних досліджень цього питання³.

Т. Балабушевич в монографії "Аграрна історія Галичини у ХVІІІ ст." (Київ, 1991) комплексно дослідила маєтки М. Жевуського в Руському воєводстві (на базі архіву Жевуських). Торкаючись подільських маєтків М. Жевуського, пов'язаних з "руськими", Т. Балабушевич акцентувала увагу насамперед на економічних зв'язках між ними (обміні насіннєвим фондом, відправці з Поділля значних партій худоби, коней та свиней, зернових, продукції бджільництва, гуральняного промислу, ставківництва).

Суттєво торкнувся фільваркового господарства в Подільському воєводстві Речі Посполитої польський історик В. Серчик. Розпочавши з розвідки про становище селянства Правобережної України у другій половині ХVІІІ ст., згодом він зацікавився магнатським господарством у Подільському воєводстві цього ж періоду. Його монографія⁴ стала першим і на сьогодні єдиним в

² Неселовський О. Наймити на наймички на Поділлі в ХVІІІ ст. (Матеріали до історії економіки Поділля) // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. 1927. – Т. 2. – С. 1-38.

³ Крикун Н.Г. Урожайность зерновых культур в фольварках северной части Подольского воеводства в первой половине ХVІІІ в. (по материалам имений Чарторыйских и Жевуских) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 года. – Вильнюс, 1965. – С. 326-335.

⁴ Serczyk W.A. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie ХVІІІ wieku. –

історіографії комплексним опрацюванням документації магнатських маєтків Подільського воєводства другої половини XVIII ст. Праця здебільшого базується на статистичних матеріалах 70-90-х років XVIII ст. щодо маєтків магнатів Чарторийських та Потоцьких. Частково автор звернувся й до маєтків Жевуських.

Інший польський історик З. Гульдон, вивчаючи господарські зв'язки Правобережної України з Гданськом, простежував ринки збуту та шляхи транспортування подільського зерна. Принагідно він також використовував матеріали з подільських маєтків Жевуських⁵.

З середини 60-х років спостерігаємо різкий спад інтересу до аграрних відносин на землях Речі Посполитої. Відтоді й до цього часу історики не торкалися досліджуваної нами тематики.

Джерельну основу дисертації склали головним чином документи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІА України у Львові)⁶. Мова документів: польська.

Використані джерела, стосуються маєтків магната Міхала Юзефа Жевуського (Rzewuski) (1704/5–11.1.1770), що був гусарським полковником (з 1725 р.), коронним польним писарем (1736–1752), підляським (1736–1762) й подільським (з 1762 р.) воєводою. Вони включають у себе: інвентарні описи майнових документів Жевуських (60-ті роки XVIII – поч. XIX ст.); інвентарні описи маєтків (1730–1776, 1784–1795, 1798–1799); люстрацію королівщин (1789); книги магнатських розпоряджень адміністрації фільварків та окремі розпорядження, видавані цією адміністрацією для челяді і підданих (1739–1775); акти обстежень і звіти адміністрації про господарську діяльність (1723–1799); фінансову документацію (грошовий баланс маєтків; касові книги, доручення, квити, розписки, рахунки, сумарії та списки боржників) (1739–1794); статистичні відомості про висів та збір зернових (1742–1775); списки підданих ("піших та тяглових") із зазначенням виконуваних ними повинностей і сплати податків (1742–1772, 1776, 1789); списки наявної на фільварках худоби та реманенту (1724–1777); акти купівлі-продажу, застави й оренди (1715–1774, 1786–1787); особисте та ділове листування (1755–1756, 1766–1770, 1792–1798); спадкові маєткові акти (1717–1790); перелік документів про судові процеси Жевуських з іншими магнатами (1721–1764); ауштук – книгу-звіт про зв'язки маєтків Жевуських із зовнішнім ринком, що містить квити, переліки та рахунки (розрахунки з торговцями) про експорт зернових та іншої продукції, вказівки, з яких саме маєтків, скільки, і за якою ціною було вивезено товару на продаж до Гданська (1740–1771). Також опрацьовано пакет різнорідних документів (витяги з угод, облікові

Wrocław, Warszawa, Kraków, 1965. – 168 s. + 1 mapa.

⁵ Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. – Toruń, 1966. – 204 s.

⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 181 (Лянцкоронські), оп. 2.

відомості, квити, списки боргів), пов'язаних з участю адміністрації Жевуських у торговельних з'їздах – "контрактах" у м. Львові (1752–1783).

Принагідно використано матеріали архіву магнатів Тарлів, родичів дружини М. Жевуського – Францішки з Цетнерів Жевуської (пом. 1783 р.). Це описи майнових документів, що зберігаються у Центральних державних історичних архівах України у Львові та Києві (далі – ЦДА України у Києві⁷). Вони розповідають про майнові суперечки між Тарлами та Жевуськими через окремі подільські маєтки.

Джерелами досліджуваної тематики є й опубліковані матеріали: господарські інструкції, селянські супліки (скарги), фрагменти документів соціально-економічного спрямування тощо, які стосуються інших регіонів Речі Посполитої вказаного періоду.

У другому розділі "**Маєтковий комплекс Жевуських та управління фільварковим господарством**" з'ясовуються час і шляхи формування, маєткового склад комплексу Жевуських у Подільському воєводстві в XVIII ст. (він налічував 5 містечок та 28 сіл). Його формування, розпочавшись 1717 р., зусиллями М. Жевуського було в основному завершено до 1750 р.

Тут знаходилося 10 фільварків, як відновлених, так і новозакладених М. Жевуським. Задля господарської зручності та кращої підконтрольності ці маєтки було об'єднано у 4 ключі з певною кількістю фільварків у кожному: Новокостянтинівський мав їх 5, Лучинецький – 2, Михалпільський і Міньковецький – по 1; село Росоше становило окрему адміністративну одиницю.

У 1768–1772 рр. господарське життя вказаних маєтків значно пригальмувалося. На їхній господарський стан вплинула "Коліївщина" та військові руйнації під час присутності на Поділлі російських військ в період Барської конфедерації. Адаптація фільваркового господарства до таких позаекономічних чинників проходила болісно.

Перерозподіл власності в межах родини Жевуських (після смерті М. Жевуського) призвів у 70-х роках до дроблення комплексу, а з другої половини 70-х до кінця 90-х років більшість маєтків Жевуських була розпродана новим власникам.

Подільський фільварок у XVIII ст. – огорожений частоколом комплекс дерев'яних господарських будівель і прилеглих до нього угідь. З огляду на внутрішнє планування фільварки поділялися на моно- та полісекційні. За функціональним призначенням джерела дозволяють виділити їх два основні типи – вузько- та широкопрофільні фільварки. Перші кроки М. Жевуського щодо їх відновлення свідчать, що початково на Поділлі фільварки були здебільшого вузькопрофільними й закладалися задля вирощування зернових. Згодом господарство деяких із них розширювалося, головним чином, за рахунок тваринництва. Однак не в кожному фільварку умови

---

⁷ ЦДА України у Києві, ф. 254 (Тарли), оп. 1.

виявлялися придатними для розвитку цієї галузі – більшість з цих фільварків попри деякі перебудови зберігала свій первісний профіль.

У середньому на один фільварок припадало 250–350 моргів (150–200 га) орних земель. Фільварки у 960–1110 моргів (550–650 га) вважалися великими й "винятковими". До таких, наприклад, належав Новокостянтинівський – 524 морги орних й 694 морги умовно придатних під оранку (зарості, багна, яри, дороги, луки, сади, стави) земель. Однак під фільварковими угіддями тут знаходилося лише 19,4% поверхні маєтку, причому орні ґрунти становили 8,5% цієї поверхні.

Кількість орних знарядь на фільварках початково була мінімальною. Це пояснюється використанням при обробітку панської землі здебільшого сільськогосподарських знарядь (також і волів), які належали селянським господарствам. У 30-х роках XVIII ст. шляхом значних фінансових витрат з боку власника інтенсивно набувався й "озалізнювався" власний орний реманент, який до початку 50-х років не оновлювався. Кон'юнктура зернового ринку другої половини 60-х років стимулювала покращання обробітку землі у фільварку та збільшення його їздового "парку".

У магнатському господарстві діяла розгалужена адміністрація. Очолював її комісар маєтків на Поділлі та Волині, що виконував контрольню-ревізійну функцію. Йому підпорядковувалася провентовий писар маєтків, економ, губернатори ключів і управителі фільварків. Останнім підпорядковувалася нижча адміністрація фільварків – провентові писарі, доглядачі стаєнь, "стадні писарі" (стадники), лісничі, городники, гуменні, побережники, ланові. Пов'язаними з фільварком були й обов'язки гураляняного писаря ("доглядача бровару"). Перелічена адміністрація отримувала за свої послуги солярій (грошову винагороду) та ординарію (натуральну виплату). Терміни перебування на тій чи іншій посаді, як і розміри виплат, залежали від сумлінності виконуваних адміністрацією обов'язків.

Фільваркове господарство обслуговувала челядь, яку складали і поповнювали головним чином безземельні селяни. Пан на власний розсуд міг обирати з-поміж них необхідну робочу силу. Виданий М. Жевуським загальномаєтковою наказ (1741) зобов'язував адміністраторів на місцях брати до послуг тільки неґрунтову челядь (хоча насправді при потребі часто залучали й ґрунтову), на умові сплати їй ординарії (здебільшого збіжжям), розміри якої залежали від врожаю зернових. Грошові видатки на фільваркову челядь були незначними й в основному складали компенсацію за належні їй згідно з панською постановою вовну, одяг, взуття та "омастове" (річна свинка або шмат солонини). Для багатьох безземельних і малоземельних селян праця при фільварку ставала єдиним засобом для виживання.

Основну робочу силу фільваркового господарства становили залежні селяни. Їхні повинності й обов'язки перед двором фіксувалися в інвентарних описах. Власник маєтку їх регулярно змінював і доповнював. При цьому головну роль відігравали панщинна повинність (поруч із чиншем) і поділ селянських господарств на "тяглові" й "піші". Від часу відбудови

фільварків на Поділлі панщина була нормованою, а її розміри коливалися в залежності від господарського стану того чи іншого фільварку та його профілю. Загалом же панщина "шнурового" селянського господарства у фільварках ніколи не перевищувала 3 днів на тиждень (131 день на рік). Інші види відробітку та розміри данин визначалися "потребою", тобто доцільністю.

Через стосунки маєткової адміністрації з челяддю та залежними селянами простежується доволі продумана соціально-економічна політика М. Жевуського. Її суть полягала у широкому наданні з початку 40-х років слобод (терміном до 5 років) й осадженні в маєтках новоприбулих (як селян-втікачів з Галичини та етнічних польських земель, так і з маєтків сусідніх магнатів), наданні їм ґрунту, житла або позики за квитами під будівництво, придбання волів і посівного зерна. Надавалися пільги молодим сім'ям з "давно осілих" господарств.

Оскільки під кінець 40-х років стабільності у наявності тяглової сили в селянських господарствах не було (через пошесті, що не вщухали), надалі в таких маєтках, як Михалпільський та Росошський, почали враховувати кількість у підданих виміряного поля. У 50-х роках в окремих маєтках М. Жевуського несуттєво збільшилася відробіткова повинність, однак торкнулося це лише більш заможних селянських господарств. При цьому її обсяги в окремих фільварках різнилися.

На початок 60-х років спостерігаємо притік людності в маєтки й певний "ґрунтовий" дефіцит, але пошесті та військові знищення 60-х – початку 70-х років, які руйнували селянські господарства, пригальмували приріст підданого населення. До того ж селяни тікали через систематичне здавання Жевуськими своїх маєтків в заставу та оренду – від надмірних визисків посесорів.

Втрати селянськими господарствами "тяглового" поголів'я спричинили у 70-х роках процес їх обезземелення й дальшого розшарування. Згодом відбулася часткова стабілізація, тому в 80-х роках при визначенні інвентарних повинностей повернулися до давнього принципу "тягловості" чи "безтягловості" господарств. Останні переводилися на відкупну та чиншову форми сплати, а також була впроваджена "вартість" панщинного дня, особливо у тих маєтках, що тривалий час перебували в оренді чи в заставі. Це було однією з форм раціоналізації господарювання й пом'якшення соціальних утисків у подільських маєтках Жевуських (як і повсюдно в Речі Посполитій).

Третій розділ "Зернове господарство" відтворює динаміку провідної галузі фільваркового комплексу. Аналізуються процеси, пов'язані із продукуванням, зберіганням й використанням збіжжя на фільварках.

В цілому екстенсивний спосіб виробництва супроводжувався недостатнім угноєнням орних ґрунтів, не завжди задовільним станом орних знарядь, значними обсягами висіву на одиницю площі ярих та озимих зернових. На Поділлі переважали посіви жита і вівса. Далі по низхідній йшли гречка, ячмінь і пшениця. Просо і горох сіяли у незначних кількостях. До середини XVIII ст. простежується скорочення (до 2–4 %, а надалі й відмова Жевуських від висіву, через низьку врожайність) висіву

ярових на користь озимих культур. Оновлювати й покращувати насінневий фонд Жевуські намагалися шляхом обміну між своїми руськими, волинськими та подільськими маєтками.

Жнива здійснювалися панщинною та, частково, найманою працею; співвідношення обсягів використання такої праці у днях становило 5:1. Через багаторічне зберігання зібраного зерна в скиртах на полі, а також іноді незадовільний стан приміщень на фільварках (шпихліра та гумна) мали місце суттєві втрати врожаю.

Середня врожайність основних п'яти зернових культур в маєтках Жевуських (як і в маєтках інших подільських магнатів) упродовж XVIII ст. майже не змінилася: у першій половині вона становила сам - 3,-3,5, а у другій – сам - 3,75.

Спроби агротехнічних вдосконалень виявлено, зокрема, у внесенні змін до "орного" циклу. Однак на врожайність це суттєво не вплинуло й є підстави стверджувати, що упродовж XVIII ст. суттєвих агротехнічних змін не відбулося.

Більшість зібраного зерна залишалася для внутрішніх потреб фільварку – на майбутній посів, для виплати ординарії фільваркових адміністрації та челяді, розрахунків з ремісниками (наприклад, у Михалпільському фільварку ці показники коливалися від 54 до 87%). Частина зернової продукції переробляли на різного гатунку горілки (близько 20%), а також витрачали у тваринництві. Трансформоване завдяки гуральняному промислу збіжжя товаризувалося й включалося в ринковий асортимент. Фільварковою адміністрацією та челяддю на місцевому ринку також реалізовувалося близько 10% отриманого "ординарйного" зерна.

Здебільшого Жевуські відправляли хліб значними партіями у свої "руські маєтки" для реалізації на тамтешньому ринку. До початку 60-х років XVIII ст. ціни на збіжжя там були стабільно, у 2–4 рази, вищими, ніж на Поділлі, що давало великі прибутки. У 60–70-х роках, у зв'язку із загальним зростанням кон'юнктури на зерновому ринку, а також нестабільною політичною ситуацією, спустошеннями та військовими акціями, простежується зменшення посівів і врожаїв і зростання цін на Поділлі на головні види зернових.

У цілому на зовнішньому ринку Жевуські реалізовували мінімальну кількість подільського зерна – менше 10%. Відмінності у структурі й величині експортної продукції між Подільським й іншими воєводствами Правобережної України були викликані як різною віддаленістю маєтків від пристаней, звідки продукцію сплавляли до Гданська, так і неврожайами. Спроби налагодити експорт подільського зерна через чорноморські порти у останній чверті XVIII ст. були невдалими. Сплавові по Бугу і Дністру перешкоджали грабунки на водних шляхах та високі митні побори.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. у різний спосіб на внутрішній та зовнішній ринки потрапляло близько 40% продукovanого у подільських фільварках М. Жевуського зерна. Цей показник поступається середньостатистичному по Речі Посполитій, який, за підрахунками В. Якубського, становив дві третини (або 66%).

У четвертому розділі "Тваринництво" з'ясовуються питання організації галузі, шляхи придбання худоби та коней, умови утримання й сфери використання тварин, витрати тваринної продукції. При відновленні й створенні фільварків мінімально необхідну кількість худоби, що поділялася на "робочу" (тяглову) й "оборну" (м'ясомолочну), та коней партіями приганяли з існуючих фільварків або докуповували (поодиночі або партіями) на місцевих ринках. Тут переважала "волоська" худоба з прикордонного з Поділлям Молдавського князівства та коні східного походження (турецькі, кавказькі, арабські). Частина худоби, особливо корів, вимінювали у молдаван за пшеницю. На цих же ринках худобу та свиней закупували спеціально для відгодівлі при панських гуральнях і винницях для подальшого продажу у західні регіони Речі Посполитої. Це була одна з традиційних статей прибутків фільваркового господарства.

Розвиток тваринництва в Подільському воєводстві у XVIII ст. супроводжувався значними технічними (проблема паші, зимівля худоби) й суспільними (війни та грабунки) труднощами. Стан фільваркового поголів'я був незадовільним. Через недостатність догляду, зловживання й крадіжки фільварковою адміністрацією кормів мали місце фізичне виснаження, спалахи агресії серед тварин й втрати великої рогатої худоби, овець, коней і свиней.

Непоправної шкоди завдавали спалахи пошестей та заразних хвороб серед худоби (30-60-ті роки XVIII ст.), які визначали рівень фільваркового поголів'я упродовж досліджуваного періоду. На Новокостантинівському, Михалпільському й Росошському фільварках втрати окремих категорій тварин (наприклад, молодняка) сягали 90–100%. Вони ставали причиною неодноразових вимушених докупівель М. Жевуським нового поголів'я. З середини 60-х років він повністю припинив закупівельні операції з великою рогатою худобою через невиправдано великий ризик. Зрештою на початок 70-х років поголів'я на Михалпільському, Росошському та Міньковецькому фільварках скоротилося до мінімуму. Компенсації збитків орендарям цих маєтків становили від 25 до 42% орендної суми.

Надзвичайно низький рівень профілактики та лікування захворювань худоби засвідчують тогочасні "рецепти" ("досвідчені секрети") і невеликий вибір фахової літератури, здебільшого XVII ст. Ця інформація відклалася на сторінках книг розпоряджень. Фахівцями-самоуками, чиїми послугами з лікування тварин користувалися на фільварку, були ковалі та коновали (в тому числі й іноземці).

Середина 70-х років XVIII ст. стала часом стабілізації фільваркового тваринництва. Дещо покращилися умови утримання худоби, поглибилися ветеринарні знання. Саме з цього часу Жевуські (як і інші подільські магнати – Чарторийські, Потоцькі, Лянцкоронські) відновили регулярну закупівлю худоби, коней і свиней на Поділлі з метою їх підгодівлі й відправки (партіями по 80–100 голів) у свої маєтки, розташовані на території Руського воєводства, а далі у Малопольщу й на ринки Сілезії та Саксонії. Лише за період 1770–1779 рр. кількість утримуваної на подільських

фільварках худоби зросла вдвічі. На більшості фільварків вдалося вийти на колишній стабільний рівень кількості поголів'я – 50-60 голів великої рогатої худоби й приблизно стільки ж малої. В останній чверті XVIII ст. фільварки остаточно повернулися до нормального рівня тяглого (кратного кількості орного реманенту), м'ясомолочного й "елітного" поголів'я, який лише у 1,3 раза перевищував рівень 40-х років.

Відтак, рентабельність фільваркового тваринництва на Поділлі залежала головним чином від стабільності галузі. За відсутності останньої товарність місцевого тваринництва підтримувалася лише завдяки транзитній торгівлі, до якої фільварок мав лише опосередковане відношення.

ВИСНОВКИ

У першій половині XVIII ст. у Подільському воєводстві Речі Посполитої сформувався й до кінця 90-х років XVIII ст. припинив своє існування маєтковий комплекс Жевуських. Його господарським базисом було фільваркове господарство, розвиток якого відбувався у межах феодального способу виробництва. Задля отримання якомога більшого зиску зі своїх маєтків М. Жевуський, маючи в своєму розпорядженні матеріальну базу, дешеві засоби виробництва, а також чудові ґрунтові умови, створює нові й реорганізовує вже існуючі господарства фільварково-панщизняного типу, домінуючого в XVIII ст. у Речі Посполитій.

Більшість його фільварків існувала вже у 20-30-х роках XVIII ст. Вони тоді ж забезпечувались орним (у тому числі й залізним) реманентом. Нестача ж фільваркового інвентаря призводила до задіяння орного реманенту й тягової сили селянських господарств. Лише з 60-х років цього століття ситуація з фільварковим орним реманентом стабілізувалася.

Хоча кількість фільварків в подільських маєтках Жевуських протягом XVIII ст. зростала, все ж більшість з них, попри деякі перебудови, зберігала свій первісний профіль.

У 30-60-х роках XVIII ст. тут сформувалася складна господарсько-адміністративна піраміда, мета якої полягала у максималізації доходів з маєтків шляхом раціоналізації системи управління фільварками. Власник не завжди мав можливість адекватно проконтролювати її діяльність, через що мали місце зловживання адміністрації.

Наймаючи челядь для виконання двірських послуг на умовах виплати їй ординарії й солярія, адміністрація забезпечувала фільварок постійною робочою силою, необхідною для його функціонування. Натомість частина безземельного й малоземельного підданства, виконуючи такі послуги, мала змогу забезпечити собі необхідний прожитковий мінімум, звільнялася від виконання звичайних для селян повинностей і сплати данин, а відтак уникала додаткових утисків.

Поступово підданство, основну масу якого складало залежне селянство, стало робочим базисом магнатського господарства. Шляхом регламентації й внесення змін до інвентарних описів

й інших нормативних маєткових положень, власник забезпечував його якомога раціональніше використання.

Від часу виникнення перших фільварків у маєтках Жевуських панщинно-чиншові відносини у житті цих фільварків відігравали провідну роль. Схема В. Маркіної, за якою в Подільському воєводстві (особливо в його південно-східній частині) послідовно змінювали одне одного три типи помість: 1) панування чиншу й данин, 2) суміщення грошової і відробіткової ренти, 3) панування відробіткової ренти, не підтвердилася. Співвідношення грошової та відробіткової ренти (чиншу та панщини), насамперед залежало від місцевих умов. У Михалпільському ключі й Росоші, де кучність поселень й кількість підданих була непропорційною до оброблюваних фільваркових площ, тобто недостатньою, існувала стала потреба у значних обсягах панщини. Натомість у густонаселеному Новокостянтинівському ключі панщина переважала лише на початковій стадії організації фільварків (через значний відсоток малоземельних селян), у Міньковецькому тривалий час спостерігаємо певний паритет, а в найбільш віддаленому Лучинецькому – безумовне переважання чиншових відносин. Коли ж йдеться про південно-східну частину Подільського воєводства (яку, на наш погляд, взагалі недоречно виокремлювати), то панщина тут не мала вирішального значення.

Позаконотичні чинники – хвиля пошестей (особливо у 60-х – на початку 70-х років XVIII ст.) та військові знищення – руйнували селянські господарства, до того ж гальмували приріст населення Подільського воєводства у XVIII ст. Втрати селянськими господарствами "тяглового" поголів'я спричинили у 70-х роках процес їх обезземелення й розшарування.

Стрижнем доволі м'якої соціальної політики Жевуських було надання пільг та слобод новопоселенцям, впровадження "вартості" панщинного дня й переведення підданих на чиншову й відкупну форму сплати, особливо у тих маєтках, які тривалий час перебували в оренді чи заставі. Власник гарантував цим собі відповідний рівень феодальної ренти, а у залежних селян вивільнялася значна частина робочого часу, скеровуваного ними на власне господарство. Посилювався й економічний чинник – щоб забезпечити себе готівкою для сплати чиншу, селянин змушений був реалізовувати частину продукції на місцевому ринку, а відтак втягувався у товарно-грошові відносини.

Провідною галуззю магнатського фільварку у Подільському воєводстві й головним чинником його розвитку в 30–70-х роках XVIII ст. було зернове господарство. Воно впроваджувалося доволі екстенсивними методами. Недостатність угноєння й обробітку полів призводила до низької врожайності. Втрати зерна зростали через багаторічне простоювання скирт в полі, розкрадання та військову присутність в маєтках.

Певний відсоток зернових був спрямований на задоволення внутрішніх потреб магнатського господарства (гуральняний промисел та тваринництво; виплати зерном ординарії для фільваркової

адміністрації та челяді тощо). Частина подільського зерна продавалася на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Документація подільських фільварків Жевуських за 40–70-ті роки XVIII ст. дає змогу стверджувати, що товаризація панщинного господарства руйнувала його замкнутість. За цих умов рілля використовувалася паном не тільки для того, щоб забезпечити продуктами потреби маєтку, а й для виробництва їх на внутрішній та зовнішній ринок. Однак, політичні зміни кінця 70-х років XVIII ст. призвели до занепаду галузі.

Протягом XVIII ст. у фільварках у Подільському воєводстві як одна із провідних галузей розвивалося тваринництво, стан якого не завжди був задовільним. Чималі втрати поголів'я в 40–60-х роках XVIII ст. (через недогляд, пошесті та низький рівень ветеринарії) не дозволили йому належно розвиватися.

Аналіз досліджених джерел засвідчує роль Поділля як регіону транзитного тваринництва. Саме транзитні партії закупленого на подільських ринках і виміняного на збіжжя в прикордонних з Молдавським князівством районах поголів'я сприяли підтриманню належного рівня тваринництва в маєтках Жевуських у Руському та Волинському воєводствах і суттєво поповнювали поголів'я західних регіонів Речі Посполитої. У зв'язку з цим визначення динаміки поголів'я тільки за результатами "ревізії обор", що здійснювалася у цих маєтках, є хибним., оскільки при цьому не враховується втрачене від пошестей й знову закуплене в міжревізійний період поголів'я, і це призводить до надто оптимістичних оцінок стану фільваркового тваринництва в цілому.

Пристосовуючи власне господарство до товарно-грошових відносин й намагаючись одержати від цього максимум грошових прибутків зі своїх володінь, магнати Жевуські мимохідь сприяли як розвитку внутрішнього ринку, та к ринковим відносинам Речі Посполитої.

Основні положення дисертації відображено в наступних публікаціях:

1. Овсінський Ю. Ставкове господарство у подільсько-волинських маєтках Міхала Жевуського (1739-1776) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 540-557.
2. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки XVIII століття) // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 53-71.
3. Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2001. – Вип. 37. – Част. 1. – С. 198-213.

4. Овсінський Ю. Тваринництво у фільварках Подільського воєводства у XVIII ст. (на матеріалах маєтків Міхала Жевуського) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 82-114.

АНОТАЦІЯ

Овсінський Ю.В. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю – 07.00.02 – Всесвітня історія. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005.

Дослідження головним чином засноване на рукописному матеріалі маєтків магната Міхала Жевуського у Подільському воєводстві. Охарактеризовано систему господарювання в маєтках, зернове господарство та тваринництво як провідні галузі магнатського господарства.

У 20–70-х роках XVIII ст. фільваркове господарство у цих маєтках пройшло етапами становлення, розвитку, вдосконалення, часткового перепрофілювання й, зрештою, втрати економічних позицій у 80-х роках через вказані у роботі чинники. У другій половині XVIII ст. відбувся перехід від панщинної до панщинно-найманої форми організації фільварку.

Фільваркове господарство не знало можливості банкрутства, у вузькому економічному сенсі цього слова, тобто стану нерентабельності, спричиненого помилками в підрахунках чи зміною її елементів. Магнати Жевуські реагували на зміни еволюції господарського життя, пристосовуючись до товарно-грошових відносин і намагаючись отримати від цього максимум грошових доходів зі своїх володінь. Це сприяло як розвитку внутрішнього ринку, так і ринковим відносинам Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, Подільське воєводство, Міхал Жевуський, фільварки, зернове господарство, тваринництво, адміністрація маєтків, челядь, панщина, чинш.

АННОТАЦИЯ

Овсинский Ю.В. Фольварчное хозяйство в Подольском воеводстве Речи Посполитой в XVIII в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности – 07.00.02 – Всемирная история. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2005.

Исследование основано главным образом на рукописном материале имений магната Михала Жевуського. Автор характеризует систему хозяйствования в имениях, акцентируя на зерновом хозяйстве и скотоводчестве как главных отраслях магнатского хозяйства.

В 20–70-х годах XVIII в. фольварчное хозяйство в этих имениях прошло этапы становления, развития, усовершенствования, частичного перепрофилирования и, в итоге, потери экономических позиций в 80-х годах из-за указанных в работе причин. Во второй половине XVIII в. состоялся переход от барщинной к барщинно-наемной форме организации фольварка.

Фольварчное хозяйство не знало возможности банкротства, в узком экономическом значении этого слова, то есть состояния нерентабельности, обусловленного ошибками в подсчетах или изменением ее элементов. Магнаты Жевуские реагировали на изменения эволюции хозяйственной жизни, приспособляясь к товарно-денежным отношениям и пытаясь получить от этого максимум денежных прибылей из своих владений. Это способствовало как развитию внутреннего рынка, так и рыночным отношениям Речи Посполитой.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Подольское воеводство, Михал Жевуский, фольварки, зерновое хозяйство, животноводство, администрация имений, дворня, барщина, чинш.

ANNOTATION

Ovsinskyi J. V. Manor Economy in the Podillia Voivodeship of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIII century. – *Manuscript.*

The dissertation for a candidate degree in history by speciality – 07.00.02 – World history. – L'viv National Ivan Franko University. – L'viv, 2005.

Michał Rzewuski had gathered his estates in the Podillia voivodship of the Polish-Lithuanian Commonwealth as early as the first half of the 18th century. Throughout the 18th century it was manor economy developing according to the feudal mode of production that formed the basic principles of these estates' functioning. To receive as much profit from his estates as possible, Rzewuski established new manors and reorganized already existed ones under the prevailing at that time economic tendencies. As a result, in the 1730–60s there was shaped in Podillia a complicated economic and administrative pyramid, aiming in increasing profits from the estates by the way of improvement of manor management. The landowner, however, was not always able to control effectively manor administration that resulted in some cases of misuses.

Such non-economic factors as epizootics (especially in the 1760s – early in the 1770s) and hostilities destroyed peasant households and what is more impeded the increase of population in the Podillia voivodship during the 18th century. Live-stock mortality contributed in the 1770s to the process of dispossession of land and stratification of the peasantry. Unlike small peasant farms, manor economy was not exposed to the danger of bankruptcy in the proper sense of this word – that is the situation of becoming unprofitable. It responded to these challenges in different way. In the second half of the 18th century, the slow process of transition from using of forced labor only to combination of this with wage one took place in Rzewuski's estates in Podillia.

The documents of Rzewuski's estates in Podillia for the 1740–70s enable us to state that the penetration of commodity production into manor economy destroyed its closed nature. Under these conditions the landowner used his arable lands not only to satisfy his own requirements in food products, but also to sell these within the Polish-Lithuanian Commonwealth and abroad. The political cataclysm closely in the 1770s, however, caused the decline in grain farming.

Another important field of manor economy that developed in the Podillia voivodship through the 18th century was stock-raising, although it was not always in good condition. Serious live-stock mortality in the 1740–60s (as a result of oversight, epizootics, and poor veterinary medicine) laid obstacles to the progress in the field. In Rzewuski's estates, the cattle population was stabilized only in the middle of the 1770s, and during the next twenty-five years slowly reverted to the normal level.

Adapting his manors' economy to commodity-money relations and trying to receive as much profit from his estates as possible, Rzewuskis unintentionally contributed to the expansion of home market as well as to the spreading of money relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth as a whole.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Podillia voivodeship, Michael Rzewuski, manor's, cereal economy, manor's administration, theliad (people who served for the manor), work for landlord, tchynsh (rent of the peasantry paid to the landlords).

Підписано до друку 25.02.2005 р.

Формат 60x90/16. Папір друкарський. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 примірників.

Видруковано у поліграфічній лабораторії

Центру політичних досліджень ЛНУ ім. Івана Франка,

79000 Львів, вул. Університетська 1.